

מקורות ופסבדו־מקורות ב"והיה העקוב למישור" לש"י עגנון*

תוכן המאמר: 0. מבוא. 1. ברדיצ'בסקי וביאליק על "והיה העקוב למישור". 2. נוסח א: 'מעשות מהגדולים והצדיקים'. 3. נוסח ב: 'שמן הטוב'. 4. יחס בין "והיה העקוב למישור" למקורותיו. 4.1. אי־ההתוודעות. 4.2. האופי הפתוח של "והיה העקוב למישור". 4.3. קטע דחוי בנוסח הראשון של "והיה העקוב למישור". 4.4. הסיפור החסידי המשובץ בתוך "והיה העקוב למישור". 4.5. פסבדו־מקורות. 5. סיכום. 6. מראיי־מקום.

0. מבוא

שהיה, כמדומה, אחד מראשוני המעיינים שעמדו על סכנה המאנייריזם האורבת לאחדות מיצירותיו של עגנון. בין השאר אומר ברדיצ'בסקי:

מנדל סטנוב, מ"ח לוצטו וכל השירה שכתבה לנו מזמורי תהלים מחדש, זוהר מחדש, הרמב"ם מחדש, כל אלה שכתבו לע "מסכת־עניות", "מסכת פורים", "מסכת סופרים" ועוד, הם בקשו להראות לנו נשגבות באמנות החיקוי. המה שעבדו את התוכן לסגנון, ואך הוא היה מטרת חפצם. אבל מי שחיבר דבר אותו המאורע והעלה על הכתב, ביקש לספר [...] כי עזוב יעזוב המשורר את הדרך הכבושה ויבקש לו אופן לבטוי בת־שירתו ולהגות לבו, עשה יעשה זה מכח חדש עצור בו, כח פורץ גדר, או מאידך התוך אינו חשוב ובעליו בא למשוך אותנו בחבלי לשון מבריק בשמלתו החדשה. למי מאלה מחבר דנו? זה ידוע נדע אן, כי עזוב יעזוב את לשון החסידים, לא ישתה מבאר לא חפר הוא עצמו, ויחל לספר לנו מעשים כאחד האדם, בלשונו, אך בלשון הוא. (בן־גריון [6])

ביקורתו של ברדיצ'בסקי מכוונת כנגד שני יסודות של חיקוי: (א) הסגנון השאול מסיפורי חסידים; (ב) העדו של תוכן אישי־ייחודי. גם ביאליק עמד על יסוד החיקוי שבסגנונו של עגנון. בדברים שהשמיע סמוך להופעת רשימתו של ברדיצ'בסקי אמר:

עגנון החיה את סגנון החסידים. זוהי מוזאיקה. כל חתיכה של שברי העבר חשובה. זהו חיקוי, אבל יחד עם זה – יצירה. החסידים הרי לא כתבו מעולם כל כך יפה כמוהו. כשקוראים את עגנון אפשר להגיד, שאלמלא היו החסידים כותבים כשם שהיו צריכים לכתוב לפי רוחם והפילוסופיה שלהם ואם לבבם וההומור המקורי שלהם – היו כותבים כעגנון. בסגנונו יש שלמות כברונה מוצקה. אחרת היא מאשר מנדלי, אבל גם הוא למד בבית הספר של מנדלי, כשם שכולנו למדנו אצלו. (ביאליק [5], כא)

דבריו של ביאליק מוסבים על סגנונו של עגנון בכלל, והם קולעים במיוחד ל"העקוב". להבדיל מדברי ברדיצ'בסקי, יש בהם הערכה רבה, אם כי לא מופלגת, ככלות הכל, אין הוא מסיר את כתרו של יוצר הנוסח מראשו של מנדלי. כמוהו כברדיצ'בסקי עומד ביאליק על החיקוי ועל הרציפות האידיאית המקשרים את עגנון

עם הופעת "והיה העקוב למישור" בשנת תרע"ב [17], ועגנון אז סופר צעיר כבן עשרים־וארבע, נתנה הביקורת את דעתה על ההשפעות המרובות המתגלות בו.¹ מאז אין היא חדלה מלקבוע זאת, גם אם לעיתים אין מתלווה לקביעותיה בדיקה טקסטואלית ממשית. לפי עדותו של דוד כנעני [13], (34) נגע עגנון עצמו בעניין זה, כשאמר: "מ'העקוב' הייתי משמיט את הסיפור על הבעל שם טוב. לתת רק את שלי ולהשתחרר מהשפעות זרות". אך עגנון לא דייק: חלקן של ההשפעות גדול יותר לאין ערוך. בדיקתן של השפעות אלה היא עניינו של מאמר זה, ומטרתו – הצבת תמרורים פרשניים לאור זיקת "העקוב" למקורותיו. העבודה ניזונה גם ממחקרים שכבר פורסמו, אך היא עוסקת בעיקר במימצאים שהמחקר לא התייחס אליהם עד כה.

1. ברדיצ'בסקי וביאליק על "והיה העקוב למישור" קבלת הפנים הנלהבת, ש"העקוב" זכה לה עם פרסומו, היתה מעורבת בלא מעט תמיהה, ואפילו בחוסר הבנה. עם היחידים שהסתייגו מהסיפור נמנה מ"י בן־גריון (ברדיצ'בסקי), ברשימה קצרה שפרסם אחרי הופעת המהדורה השלישית של "העקוב" (עגנון [17]). דבריו נכתבו לפני ה"קאנוניזאציה" של עגנון, ויש בהם מעין נעימה "אבהית" של מתן עצות לסופר מתחיל: אך אי־אפשר שלא להתרשם מטיעונו של ברדיצ'בסקי,

* זה הוא חלק מעבודת גמר, שנכתבה בהדרכת פרופ' יעקב בהט וד"ר צפורה כגן באוניברסיטת חיפה.

¹ כשהופיע הסיפור כתב לחובר: "אילו נדפס הספר הזה בעיר קודש ירושלים תוב"א הו' מ'פ'ע'ל'ו'ת' א'ל'ק'י'ם לפ"ק, ובאותיות רש"י היה מזלו טוב בהרבה משל עכשיו: הוא היה נקרא על־ידי רבבות יראים, והיה להם למעין ישע ומקור בטחון בחסדי ה' שלא תמו, והיה יוצא מספור המעשה הזה מוסר השכל לאלה שדעתם זוחה עליהם והם חפצים לתפוס הכל בידיהם. הספר הזה הוא עממי בלשונו ובסגנון דבורו, בתפיסתו את העולם והמעשים – בכל" (14), [173].

אברהם יערי [11: תרצ"ח] היה, כנראה, המבקר הראשון שעמד על קווי דמיונו של "העקוב" לסיפורים אחרים.³ הוא ציין את סיפורו היידי של דיק 'דער יורד' [9], ושיער את דבר קיומם של מקורות עבריים קודמים לו, אך לא הגיע אליהם בשעת כתיבת רשימתו.

להלן נעמיד את "העקוב" לעומת שניים ממקורותיו העבריים, שאמנם נדפסו אחרי 'דער יורד', אך יש להניח שהתגלגלו בעליפה לפני כן. הנה אחד הסיפורים האלה בשלמותו:

למסורת הסיפור החסידי, אך ביאליק מוסיף נקודה ונתממשקל למאזן החיובי: ממד היצירה. נדון עתה במה שמכונה בלשונם של ברדיצ'בסקי וביאליק "חיקוי".

2. נוסח א: 'מעשיות מהגדולים והצדיקים' סיפור המעשה של "העקוב" שאוב ממקורות חסידיים. עגנון העיד כי שמע סיפור דומה בעירו בוצ'אץ' (הברמן [10]), ויש לו כמה נוסחים בספרות היהודית שבכתב.²

מעשה מהגאון הגדול הרב הצדיק מו"ה יחזקאל לאנדוי מפראג בעל נודע ביהודא: בעיר פראג היה בימי הרב הגאון ר' יחזקאל לאנדי ה' עשיר אחד איש תם וירא אלקים והעשיר היה איש חסד וחושב צדקה ויהי היום ונפל העשיר הנ"ל מהמדרגה עד שבא לפני הרב הגאון הנ"ל ויבך בדמעות שליש ויספר להרב את מעמדו ומצבו הרע ואת אשר קרהו ובקש מהרב עצה נכונה למען יושע מהרות אשר הקיפוהו. וירא הרב כי העשיר בצרה גדולה למאוד. ויכתוב הרב מכתב תעודה ובמכתב ספר הרב איך העשיר העני מאוד וכי הוא ירא אלקים ובקש במכתבו לאנשי עושה חסד שיגמלו טוב להאיש הלך הנ"ל ולתמכו ולסעדו ועבור זה יעשה ה' חסד עמכם ויתן הרב המכתב להעשיר ויצוהו שישם לדרך פעמיו ובכך עיר ועיר יבא יעשו עמו חסד וצדקה. וילך העשיר עם המכתב בידו וילך מעיר לעיר ומכפר לכפר והמכתב עשה פרי והצליח האיש כי בכל מקום בואו עשו כבוד אתו ותמכו אותו עד שקבץ סך רב למאוד. ויהי היום כאשר בא האיש הנ"ל לעיר אחת גדולה אשר היתה עיר ואם בישראל וישבות האיש הנ"ל בהעיר והי' נקרא לגביר אחד על שבת להיות סועד אצלו בשבת קודש. ובהעיר הנ"ל שבת בשבת הנ"ל בעל דרשן אחד מארץ רוסיא וגם הבעל דרשן הנ"ל סעד ג"כ בשבת הנ"ל אצל שולחן העשיר הנ"ל. ויאכלו וישתו על שולחן העשיר והיטיבו לבם למאוד. והעשיר קרא בהמכתב מהגאון מפראג ויאנח מאוד על המקרה אשר קרה מאיש יליד פראג הנ"ל. והבעל דרשן שמע ג"כ ויאנח ג"כ ע"ז. וינחמו את האיש הנ"ל ויאמרו אליו כי יתמכו אותו בכאן בנדבה הגונה. והנה אחר ברכת המזון כאשר הלכו מהשולחן לחדר אשר בבית הגביר לנוח על משכבותם לישן. וכאשר נפל תרדמה על האיש יליד פראג ויעמוד הבעל דרשן ממשכבו ויחפש בבגדי האיש הנ"ל ויגנוב את המכתב מהרב מפראג וגם המעות אשר ה' יותר משלשת אלפים רייניש כסף וינס ויצא החוצה. ויהי בבוקר ויקם האיש ממשכבו וירא כי נגנב ממנו המעות והמכתב ויזעק וזעקה גדולה ומרה ויבך מאוד. וישמע הדבר בבית הגביר. ויצו הגביר למשרתיו לחפש בכל חוצות העיר את הבעל דרשן. אך לחנם כתתו את רגליהם כי הבעל דרשן נסע מהעיר ביום השבת ולא נודע מקומו. ויהי אחר השבת הלך האיש יליד פראג מהעיר אשר שבת ביום השבת והדחק אלצוה לקבץ נדבות פרוטה ופרוטה מכל איש ואיש. כי אף שאמר אני שלמה ולא האמינו לו. כן הלך האיש מעיר לעיר ומכפר לכפר ועבור הצרות הללו נשתנה מראה פניו למאוד עד כי לא הכירוהו. ועתה נספר מבעל דרשן הנ"ל. הבעל דרשן כאשר בא לידו מכתב מהרב מפראג הלך מעיר לעיר ותמכו אותו ונתנו לו נדבות עד שקבץ ממון רב. ויהי בדרך נפל הבעל דרשן למשכבו ונחלץ וימת. ויחפשו אנשי הקהל בבגדיו וימצאו ממון הרבה למאוד וגם אגרת מהרב מפראג נמצא באמתחתו. ויקחו הקהל מהמעות מאה ר"כ עבור צרכי המת והמותר מהמעות עם האגרת שלחו להרב מפראג והודיעו להרב כי האיש יליד פראג מת למען שאשתו לא תהיו עגונה. וכאשר באה הידיעה להרב מזאת הודיע הרב תיכף להאלמנה. ונתן להאלמנה המעות למען תהי' לה ולי"ח [וליוצאי חלציו] לפרנסת נפשם. ויהי כאשר תמו ימי אבלו שאלה האלמנה את הרב אם תוכל להנשא לאיש. והתיר הרב ואמר אליה כי תוכל להנשא לאיש כי הידיעה ממיתת בעלה הוא בחתימת אנשי הקהל מהעיר אשר בעלה מת. ותנשא לאיש אחד מעיר פראג והאשה היתה אז בת חמשים וחמש שנים. ועשו האיש והאשה נדר ושבועה ביניהם לאמור כאשר יעזור השי"ת להם בזרע של קיימא אז יעשו סעודה עבור עניים של שמונת ימי מילה. וכל אשר ישאלו העניים ינתן להם ויעזור להם השי"ת ותהר האשה ותלד בן. ויקומו את נדרם ועשו סעודה עבור עניים כל שמונת ימי מילה. ועתה נספר מהאיש יליד פראג הנ"ל אשר המעות והאגרת נגנבה מידו. האיש הנ"ל הלך מעיר לעיר לקבץ נדבות. וילך כמה שנים עד שבא לעיר פראג בזמן אשר אשתו עשתה ברית מילה וגם סעודה עבור עניים ויהי כאשר בא האיש הנ"ל לעיר פראג ולא הכירוהו אנשי מקומו כי נשתנה זיו פניו. ויבא גם האיש הנ"ל בתוך העניים וישב בתוכם אל השולחן וישומו להם לפנייהם לאכול. ויאכלו העניים והיטיבו את לבם. אך העני הנ"ל לא אכל מאומה אך ישב אצל השולחן ויבך בכייה גדולה למאוד. ויבא בעל הבית הוא הבעל שמחה ויבקש מהעני לבל יבכה וכל מה שישאל ויבקש ממנו

בן יחזקאל ([7], 188–194) מביא את הנוסחים הללו בעיבוד קל, ומציין, כדרכו, את המקורות ([7], 432–433).
³ הדיון ביצירות שנושאן דומה בספרות העולם חורג ממסגרת המאמר. אגב, מקצת מן המבקרים כבר עמדו על דמיון זה.

יתן לו. ויאמר העני אליו כי לא יבקש ממנו ממון ומתנות אך זאת בקשתו כי חמדה לבו לראות פני אשתו היולדת. וילך בעל הבית להרב מפראג אשר גם הרב ה' אז בבית הבעל הבית אצל שולחנו מסעודת הברית מילה. וישאל את פי הרב לאמור כי העני אומר לראות פני אשתו היולדת. ויאמר הרב למלא בקשתו. ויובילו את האיש הנ"ל לחדר היולדת. וכאשר דרך האיש על מפתח הבית והאשה הביטה בפניו ותתעלף ותמת. ויסובו אנשי הבית את העני והכו אותו מכות אכזריות ויוזק העני מאוד ויאמר אליהם הוליכו אותו לפני הרב והכיר הרב אותו ויוזק הרב על האנשים ויאמר להם למה תכו אותו הלא הוא האיש העשיר אשר העני והאגרת למען לסעדו אנכי נתתי בידו. וישאל הרב אותו שיספר לו המעשה, ויספר האיש המעשה מתחילה ועד סופה. אז אמר הרב בי העון כי אנכי אמרתי שתנשא לאיש. ועתה אסף הרב עשרה אנשים לומדי תורה ויראי אלקים ויתפלל הרב מהשי"ת שיעשה לו נס שהאשה המתה תחיה ולא יחול העון עליו. ויעזור השי"ת ועשה נס כי האשה עמדה על רגליה וחיש אז אמר הרב שינתן לה גט פטורין משני בעלים. מבעלה הראשון ומבעלה השני. אז ראו אנשי עיר פראג את גדולת צדקת הרב מפראג זצ"ל ויאמינו בה' וביחזקאל עבדו זכותו יעמוד לנו עד עולם אמן. (מעשיות מהגדולים והצדיקים [16], 24–26)

בהתירו את העגונה. הוא מודה באשמתו באומרו: "נ" העון כי אנכי אמרתי שתנשא לאיש". ניתן להניח שסיפור זה סופר לציבור של מאמינים, שנמשך אלן מתוך נטיות מנוגדות: (א) נהיה, אחר הדברים הנוראים והאפלים של החיים; (ב) משאלה לאישוש וביטחון האמונה.

ההיבט הראשון מוצה בשלמות. האחר מתקיים כהדבקה ידיאקטית, אולי מאוחרת יותר. החייאתה הניסית של האשה המתה מקנה לסיפור נעימה כפוייה של שבח צדיקים שאינו פותר מאומה. לתוך חתימת הסיפור משתרבב חלק מן ההלכה המחייבת במקרים כגון אלה: "וחיש אז אמר הרב שינתן לה גט פטורין משני בעלים. מבעלה הראשון ומבעלה השני". לפי ההלכה:

האשה שהלך בעלה למדינת הים, ובאו ואמרו לה: 'מת בעליך, וניסת, ואחר כך בא בעלה – תצא מזה ומזה, וצריכה גט מזה ומזה. ואין לה כתובה, ולא פירות, ולא מזונות, ולא בלאות, לא על זה, ולא על זה. אם נטלה מזה ומזה – תחזיר, והולד ממזר מזה ומזה. (משנה יבמות י, א, מהד' אלבק, עמ' 47)⁵

ההלכה אינה מאפשרת סוף טוב לדמויות. לאיזה ז'אנר ספרותי יש לשייך את נוסח א? במסורת הסיפור החסידי

הנוסח שהובא לעיל נושא אופי של עדות כרוניקאלית. הקירבה למציאות אינה מחויצת על-ידי מנגנון אידיאלי מגובש. המספר לא יצר פרספקטיבה ברורה של הסתכלות והוא מסיח לפי תומו. המסקנות הן חמורות: המקרה שליט בכל. הגיבור אינו אשם בגורלו, וכמוהו אשתו ושאר הדמויות. אם יש אשם – הריהו ר' יחזקאל לנדאו,⁴ השוגה

לחבור ([14], 176) הזכיר את דמיונו של "העקוב" למחזהו של טולסטוי 'בר מינן חי'. הברמן [10], שהסתמך על ברנר, ציין את 'קולונל שובר' בבלאזאק, ופיכמן [19], 122) ציין את 'תנור ארד' מאת טניסון, אך הרשימה ארוכה בהרבה מזה. אין כמעט מדיום אמנותי שלא עיצב סיפור מעשה דומה. הנה דוגמאות נוספות: "Le retour" ["השיבה"] למופאסאן; האופרה 'המלח המסכן' על-פי ליברטו מאת ז'אן קוקטו; הרומאן 'מתא פסקל המנוח' לפיראנדלו; הסרט הידוע 'דרך כל בשר'; סרט הטלביזיה 'היעדרות' על-פי תסריט של מ. דורה. עגנון עצמו חזר ועיצב נושא דומה בסיפורו "פרנהיים" [17]. המשותף למרבית היצירות שהוזכרו לעיל הוא הסיום הטראגי. להבדיל מן הארכיטיפוס האודיסאי, הסיבה היא אומללה. רק יצירות מודרניות מעטות מסתיימות בכי טוב. כך הוא הדבר, למשל, במחזהו של לורקה 'אשת הסנדלר התמהונית', שלראייתו האופטימית שורשים ברומאנסרו הספרדי. חלק מן הרומאנסות הללו נשמרו גם בספרות היהודית-הספרדית (ראה אטיאש [1], 92–96). גם הספרות הסובייטית מספרת על מקרי-שיבה מוצלחים, אך לא כאן המקום לפרט. ממילא רחוקה הרשימה מלהיות שלמה.

ר' יחזקאל לנדאו היה מתנגד. אפשר שכאן ההסבר לטעותו בסיפור. אגב, הוא נזכר גם ב"העקוב" גופו. הרב מבוצץ מסתמך עליו בהתירו את קריינדיל, ומציין מראה-מקום מן ה'נודע ביהודה' ([17], 78). מעניין לעקוב אחר הדיון שם. בשאלה הנ"ל מסופר על בת ר' קלמן סוועטלי, ששלושה עדים מעידים על מיתת בעלה, ואין העדויות תואמות. הרב מקראהלי מעיד, בין היתר, כך: "[...] המעשה שהיה כך היה. אורח אחד בא לכאן כאורח נטה ללון ובא אלי בבקשה שאטיב עמו אצל אלופי קהלתנו ואלופי ג'צ' [גבאי צדקה] באיו מליצה ישרה והראה אלי כתב נבחר מהרב אב"ד דק"ק בומסלא זצ"ל והיה כתוב בו ספורי דברים רבים ונכבדים מכל הקורות אשר קרה להמוכיל כתב הנ"ל אשר היה איש נכבד מאוד ושמו כ"ה עזיל עלפוגין ג'צ' ד"ק [דקהילה] הנ"ל וע"פ סבה נתגלגל בגלגל החוסר וגם יש לו בת גדולה אשר הגיעה לפרקה והאיש הנ"ל העלה על שמו כי הוא זה

האיש ר' עזיל אך לא הכיר אותו שום אדם בט"ע [בטביעת עין] אם הוא או אם אחר הוא ומצא מכתבים או לקח מאחר כי האידנא שכית וכו' אעפ"כ היטבתי עמו כיד ה' הטובה עלי ואח"כ נסע מפה עם בחור אחד מהעלישויא לדלג על ההרס ולקבץ הגבאות ולא היו ימים מועטים עד שחזר לכאן בין כסא לעשור עם הבחור הנ"ל וחלה את חליו ונפטר מתוך אותו חלי בשמחת תורה העבר [...] (לנדאו [15], סימן מא) דומה שלפנינו גרעינו של "העקוב"; אלא שהזוהח המוטעית היא השערה, ולא ודאות. הרב מקראהלי מטיל ספק בזוהח הנפטר, ונימוקו עמו: דברים כגון אלה קורים, אך בעל ה'נודע ביהודה' אינו חושש ומתיר: "[...] אבל אדם שהוא חי לפנינו ואומר מי הוא וגם יש לו כתבים מי הוא וניחוש כל זה לזיופא למשקר ולגניבה זה לא שמענו מעולם [...] (שם). הרב הבדוי מבוצץ סובר כבעל ה'נודע ביהודה', ואילו מהלך חייו של מנשה חיים ממקמאט חשדו של הרב מקראהלי. ראה גם הרמב"ם [23], הלכות גירושין, פ"י ה"ה, ע"י רצ"ה) וקארו [20], סימן יז, סעיף נ, ע"י ג-נא).

המאורע עצמו, כהוויתו, על גורמיו השונים, אבל אין לה תשובות סופיות, חד-משמעיות ומרגיעות לשאלות החיים. לכן מביד סיפורה את הקורא או השומע ומזעזע אותו. ([12], 246)

נוסח א עיקרו דו"ח על מצב מביד. אין הוא מרגיע את הקורא, כי אם מזעזע אותו. בזאת הוא קרוב לטופס של ה-Sage.

3. נוסח ב: 'שמן הטוב'

נתבונן עתה בנוסח אחר, המצטייר כתיקון מגמתי ומאוחר של הנוסח שב'מעשות מהגדולים והצדיקים':

יודע הכינוי "מעשה" או "מעשה נורא", שמקורו בספרות המשנאית, והגדרתו (לפי באכר [2], 77) היא: "פעולה, ענין של מציאות, דבר של ממש, תוכן מעשי, מקרה, סיפור, דין וחשבון"; אך מאחר שמובנו של "מעשה" נחרח עד כדי כך שהוא נתפס במשך הזמן ככינוי לסיפור באשר הוא, מן הדין שנפנה למונח לועזי בעל תחולה מצומצמת יותר. ליתי [28], 83-94) כינה סיפורים המאופיינים על-ידי ראייה דומה בשם Sage; וכך מתוארת ה-Sage על-ידי צפורה כגן:

ה-Sage מציגה את מאורעות החיים כחידה, ולא כפתרון. היא עצמה סימן שאלה של האדם שהעולם אינו מובן לו. עיקר עניינה

בעיר נ"ש [ניקולשפורג] בימי הרר"ש [הרב רבי שמלקי] גר עשיר אחד נדיב לב ופזר נתן לאביונים ושמו ישראל אברהם פוקאנטי. לימים ירד מנכסיו ונעשה עני. גמר בדעתו להרחיק נדוד ולסע לעיריות אחרות. ולהביא ממרחק לחמו מקיבץ נדבות מנדיבי ישראל. בידעו כי שם הרר"ש נודף למרחקים ולשמו תאות כל נפש בא לפניו ויבקשו כי יתן על ידו כתב מליצה להעיד קבל עם ישרו ומידותיו התרומיות בהיותו עשיר ומכספו נתן לדל. ולחלות פני הנדיבים בעם אשר כגמול ידיו ישיבו לו ובכל מקום בואו יקבלו בעדו כסף ולקרבו ככל האפשרות. הרר"ש השיב לו כי אין דרכו ליתן כתב מליצה לשום איש אבל הוא לא הסתפק בזה ובא בטענה מצד היושר המחייב כי למענו יצא מגדרו. באשר כי הרר"ש יודע היטב מצבו מלפנים ובהיותו איש אמיד הרבה לתת צדקה לכל דורש. ואיך לא ירחם עליו עתה בצר לו והוא סובל מחסור וכפן. לגודל הפצרתו הוכרח הרר"ש לאמור לו גלוי כי הוא מוכרח להשיב פניו ריקם מפני כי רואה הוא כי הכתב שלו הוא לרעתו ועל ידו יוכל ליפול בפח. האיש ריא"פ [ר' ישראל אברהם פוקאנטי] בראותו כי כל דבריו ללא הועיל לקח לו דרך אחרת. הלך אל שר העיר (פרעזידנט) אוהבו מלפנים וידבר על לבו כי יעשה לטובתו וילך אל הרב לדרוש ממנו בחזקה כי ימלא מבוקשו. השר נענה לבקשתו ויבא אל הרב ודרש ממנו מדוע לא יחוס על איש אומלל ונכה רוח, אשר יכול להושע ע"י טורים אחדים ממנו. הרב באחת כי לא יוכל למלאות בקשתו כי יצמח לו רעה מזה. שר העיר לא הסתפק וידרוש מהרר"ש במפגיע כי בכל אופן ימלא רצון פוקאנטי באיימו עליו כי באם לא יקח ממנו נקם. הרר"ש לא השיב מאומה ומיד כתב מכתב מליצה עבור יא"פ. ונתן בידו רק בתנאי שתיכף בבואו חזרה לביתו יתן לו חזרה הכתב. ריא"פ טמן הכתב מליצה בצלחתו. וירחק נדוד למקומות שאין מכירין אותו. ויקבץ כסף סכום הגון. הודות למליצת הרר"ש כי מוקירי ומעריצי הרר"ש היו רבים ובראותם מאן קא מסהיד עליו מצא לו עוזרים ותומכים בכל מקום בואו. ריא"פ אחר אשר חסך סכום הגון החליט לשוב הביתה ולסחור ככראשונה ובהיותו בדרך שמע מבעל האכסניא א' כי הקול נשמע אשר הרר"ש בנ"ש נפטר והלך לעולמו. ריא"פ האמין לשמע אוניו מהמספר מסל"ת [מסית לפי תומן]. ויאמר בלבו עתה כבר נפטרתי מהבטחתי להרר"ש להשיב לידי חזרה הכתב שלו. ועוד טרם בואו לעיר נ"ש מכר לעובר אורח את מכתב מליצה. האיש אשר קנה הכתב של הרר"ש התחיל לסיוב בעיירות תחת שם יא"פ. וגם הוא קיבץ כסף הרבה ומת בעיר אחת. אנשי העיר בדקו כבגדיו ומצאו אצלו כסף וגם חפצים. גם מכתב מהרר"ש ושלחו הכל לנ"ש על הכתובת יא"פ. אשת זה האחרון בקבלה את הכסף והחפצים גם הכתב מהרר"ש ביחד עם מכתב אשר בו הודיעו כי האיש יא"פ מת בעירם חשבה בטח כי בעלה מת ונשאת לאיש אחר מעיר אחרת. גם זה האיש יא"פ האמתי לא נקה מסיבוכים שונים ובהיותו לן באיזה כפר לא רחוק הרבה מעיר נ"ש באו שודדים ולקחו ממנו כל כספו הנמצא באמתחתו. ונשאר בערם ובחוסר כל. ההכרח אלצהו לסובב שנית ע"פ תבל לקבץ נדבות. כי בוששה כסה [!]

פניו לבוא לביתו בידים ריקניות. אך לא בדרך כבוד כאשר היתה מקודם בעת אשר נמצא אתו מליצת הרר"ש. רק פשוט ככל אורחי ופרחי. לימים בשובו לעירו בא במקרה לעיר אחת קרובה לנ"ש. ושמע שיש סעודת ב"מ [ברית מילה] בעיר. ביחד את שאר האורחים הנמצאים שם הלך גם הוא אל הסעודה. היולדת בעצמה נתנה מידה לכל אורח ממתקים ומאכלים. וכאשר הגיע התור להאיש יא"פ בעלה האמתי הכירה אותו. ומרוב יגון וצער התעלפה עד כי ברוכ עמל שבה לתחי'. כל המסובין לא ידעו מה זאת. רק אח"כ נתגלה הדבר. עתה הנני מודה אמר יא"פ כי אמת היתה בפי הרר"ש כי לרעתי הוא מכתב מליצה שלו עבורי. גם השר העיר אשר הרהיב עוז בנפשו לאיים על הרר"ש חלה במחלת הפאראליז [שיתוק] עד יום מותו. ויהי הדבר לפלא. (שמן הטוב [24], אות נא)

⁶ בעקבות יולס [26] וליתי [28] החילה כגן מונחים אלה על חקר יצירות מן הספרות העברית.

הדמויות הטיפולוגיות שבסיפורים הקודמים הופכות לדמויות "עגולות" (פורסטר [18], 54–76). ירידת הגיבורים מתוארת שלב אחר שלב, מתוך זיקה הדוקה לזמן ההיסטורי ולריאליה החברתית (בהט [3], 83–84), אך השאלה המרכזית המתעוררת למקרא "העקוב" על רקע מקורותיו היא, אם הוא נוטה לכיוון ה-Sage או לכיוון הלגנדה.

עצם השאלה מעידה על אופיו של "העקוב". עמימות הטקסט הופכת בו למרכיב מהותי. דו־המשמעות של המיבנה המילולי, האופייני ליצירות ספרות רבות, מפנה את תשומת-ליבו של הקורא לשדר עצמו ודורשת מאמץ פרשני ניכר (ראה אָקוּ [25], 160). במישור הפונקציונלי הסיפוריות¹¹ נזקק "העקוב" לסירוגין לשני הנוסחים גם יחד, אך סוטה מהם בחתימת הסיפור.

כמו בנוסח א מעניק הרב את מכתב-המלצה ללא השהיה. רבה של בוצץ אין בו התכונה הפלאית של ראיית הנולד, ואפילו לא החוכמה הארצית של יודע לב האדם.¹² הוא מתיר את העגונה תוך הפגנת בקיאות (של המחבר), שנועדה להוכיח את קוצר ראותו. מציאות החיים מהתלת בבקאות המושתתת על עיוורון. הרב מבוצץ אינו אלא גלגול אירוני של גדולי הדור שעליהם מסופר בסיפורים החסידיים.

כמו בנוסח ב מוכר גם מנשה חיים את מכתב-המלצה. זאת ועוד, חטאיו רבים מחטאי "רעיו" החסידים, ותחילתם, אם תרצה, באיגרוש קריינדיל העקרה (בהט [3], 93).

משני הנוסחים נטל עגנון את היסודות המנמיכים את קומתם המוסרית-הרוחנית של הדמויות. מנשה חיים מצטייר כנגד אבות-מולידיו כבבואה מוקטנת ונלעגת. לא שפר גם גורלם של הרב, של קריינדיל ושל העיירה היהודית כולה.

4.1. אי־ההתוודעות

האם אי־ההתוודעות של מנשה חיים אל אשתו העגונה שוברת את העיצוב האירוני? האם היא בגדר פתרון או חתימה טראגית של "העקוב"? דומה, כי התשובה אינה חד־משמעית. אי־ההתוודעות פותחת פתח לגקודות־ראות שונות.

(א) על־פי ההתבוננות של הגיבור בשתיקתו, יש לאי־התוודעותו אופי טראגי. מנשה חיים הוא תלמיד חכם היודע את הדין. הסתרת זהותו מנוגדת להלכה שהוא מאמין בה:

[...] אני עוכר ישראל בחטאי, אני שצריכני לילך ולצעוק אני חי וקריינדיל טשרני שרויה עם בעלה באיסור עריות החמור ובעלה

¹⁰ פרופ' [29], 21 מגדיר את המונח "פונקציה" כפעולה של הנפשות הפועלות, המצעידה את העלילה קדימה.

¹¹ דיק [9] ניפה מן הסיפור את היסודות העל־טבעיים והגיש את הכנות של הרב בפסיכולוגיה של בני האדם.

הנוסח הזה שונה מהנוסח הקודם בשתי נקודות מרכזיות: (א) הענקת מכתב־המלצה הושהתה ואף הותנתה על־ידי הרב; (ב) המכתב לא נגנב, כי אם נמכר על־ידי הגיבור.

שני השינויים האלה קשורים בקשר פאראדיגמטי. בד בבד עם הגבהת דמותו של ר' שמלקי מניקולשפורג,¹³ הניחן בכוח על־טבעי של ראיית הנולד, הונמכה קומתו המוסרית של הגיבור. לא זו בלבד שהוא מפעיל לחץ בלתי הוגן על ר' שמלקי להעניק לו מכתב־המלצה, כי אם גם מוכר את המכתב. בנוסח זה הופך גורלו של ישראל פוקאנטי לפועל יוצא של חטאיו. לסיום הטראגי יש איזה יסוד מרגיע, ועתה נאלץ הגיבור להודות, "כי אמת היתה בפי הרר"ש כי לרעתי הוא מכתב המליצה שלו עבורי". המעשה הנורא רוכך וקלט לתוכו יסודות לגנדאריים:

מקור השם לגנדה כמלה הלאטינית *Legenda*, שפירושה: שיש לקרוא אותו. הלגנדה אינה אפוא רק סיפור שאפשר לקרוא אותו, כי אם סיפור שיש לקרואו. זה נובע ממטרת הלגנדה – לחזק את האמונה בעזרת סיפורי פלא ונס המתבצעים על־ידי שלוחי אלוהים, המלאכים (בעולם העליון) והצדיקים והקדושים (בעולם שלנו). מעשים אלה מעידים על קיומו של קשר בין עולמנו לבין עולם של מעלה, וקשר זה פירושו השגחה, שכר ועונש, אפשרות של תשובה וכיוצא באלה. ללגנדה תשובה לכל שאלה. (כגן [12], 246)*

נוסח ב אמנם קרוב לראייתו של הלגנדה, אך התיקון שבו אינו שלם, כי הרי האשה והולד, למשל, נענשים על לא עוול בכפם, גם אם הסיפור מתעלם מאיזכור מפורש של הגורל המצפה להם. נוסח ב שומר בדרך־כלל על הצביון הריאליסטי של הסיפור, ובמסגרת זו אין פתרון שלם.¹⁴

4. היחס בין "והיה העקוב למישור" למקורותיו בסיפורו של עגנון אנו עדים להעמקת היסוד האפי.

¹² ר' שמלקי היה אחד מגדולי החסידות. דומה, כי אין זה מקרה שהוא תופס בנוסח זה את מקומו של ר' יחזקאל לנדא המתנגד.

¹³ ראה גם ליתי [28], 37 והערה 6 לעיל.

¹⁴ בסיפור אחר, הדומה לסיפורנו והפורץ את גדרי המקום והזמן, מגיעים בני הזוג אל השמים, ושם, הודות להתערבותו של אליהו הנביא, הם יוזכים לגלגול שני, שנועד לתקן את המעוות. וכך מסתיים הסיפור: "ויצא הפסק מן הבית דין של מעלה שאין לחשוב שניהם כמזידים, אבל גם לא כאנוסים שיפטרו לגמרי. על כן יתקנו שניהם חטאתם על ידי זה שיתגלגלו שנית על הארץ ויסבלו צער מעין חטאתם, באופן שידווגו שנית, והוא ימכר לעבד לשבע שנים אחרי היותו בעלה, ויעבור עם אדוניו לפני ביתו ואשתו ויסבול הצער של הגעגועים לאשתו ולא יברח מאדוניו; והיא תתקן את חטאה בזה שתסבול צער של עגונה שבע שנים, משך הזמן שישבה באיסור עם בעלה השני, ולא תבגוד עוד בבעל נעוריה. ומפני שאלוהיו הנביא היה המליץ הטוב שלהם, מסר הבית־דין של מעלה את הדבר בידו. ויקח אליהו אותן שתי הנשמות תחת השגחתו וירד עמהם לעולם הזה" (בן־גוריון [6], א, שמד). וראה הביבליוגרפיה שם, עמ' תקטו.

פתיחה זו תואמת את גישת התיקון של הלגנדה. סידור אופקי של איבריה האידיאיים נותן בידינו את התבנית הבאה:

ירידה ← חטא ← עונש ← עמידה בניסיון ← שחר

על דרך הקריאה הסלקטיבית אפשר למצוא בסיפור גופו אסמכתות לראייה המקופלת בפתיחה. על העמידה בניסיון כתוב, בין היתר:

וכאשר ראה מנשה חיים שהוא הולך ומת, וכל עצם חיותו בזה העולם אינו אלא מין הכנה משונה למיתה נכפלה שמחתו כי קריינדיל טשאני תגאל בקרוב מן העבירה. ומכאן ואילך הבליג על יגונו קצת ונתחזק קצת ולא היה מתיאש לחלוטין. ([17], 89)

גם על השחר, הנזכר בפתיחה, אפשר לקרוא בהמשך:

והשומר שהיה בפי באותו מעשה שסיפרנו לעיל העמיד את המצבה לראוי לה ויתן שם ושארית בישראל למנשה חיים הכהן שהלך ערירי וכבוא יום הכסא עמדה קריינדיל טשאני על קברו של מנשה חיים ודמעותיה ננערו לעפרו. תנצ"ה ([17], 95)

4.2. האופי הפתוח של "והיה העקוב למישור" המובאות שלעיל הדגימו את הראייה הלגנדארית, אך לאמיתו של דבר אפילו בהן אפשר לחוש, כי היחס שבין הכרות הפתיחה ובין מימושה בסיפור אינו כה שלם. פה ושם משתרבות הסתייגויות מן הקביעות האופטימיות. ההכנה למיתה, למשל, אינה אלא הכנה "משונה". מנשה חיים מבליג על יגונו אך "קצת" ומתחזק אך "קצת". למשפט "זכה לשם ולשארית" שבפתיחה נוספה בסיום התיבה "ערירי", השוכרת את הציפייה לשחר ארצי, שכן בתודעת הקורא מתקשר הניב "שם ושארית" עם זכרון המתים המתחיים בבניהם ובבני בניהם.¹² "העקוב" הופך ל"מישור" בנפש הדמות המרכזית, אך לא במישור העלילתי.

Sage והלגנדה מתממשות אפוא בצורה מוגבלת, כל אחת במעגליה שלה. שילובן יוצר מתיחויות בלתי נפתרות. הוא מקנה ל"העקוב" את אופיו הפתוח והפאראדוקסאלי.

4.3. קטע דחוי בנוסח הראשון של "והיה העקוב למישור"

מורכבותו של "העקוב" בולטת עוד יותר על רקע אחד הקטעים הדחויים, שעדיין הופיע במהדורתו הראשונה של "העקוב". לא מקרה הוא שסולק מן המהדורות הבאות של הסיפור:

לא לחנם אמרו צרי העין שביזלוביץ, כאשר בא אתה בקישורי

¹² כך בדברי האשה התקועית (שמואל ב יד, 5-8) וכך על-פי ראייתה של קריינדיל: "[...] ותדע כי הזיווג הראשון לא עלה יפה גם לשמים. אפס לבה תמס יהלוק על מנשה חיים כי אבד ושארית בישראל אין לו" ([17], 81).

נשל באיסור אשת איש ובנם ממזר, אני מעלים עיני מן העבירות החמורות ומשלים נפשי כאילו לא כלום. ([17], 89)

מנקודת-ראותו של מנשה חיים שתיקתו היא חיפוי, ולא פתרון. מצבו טראגי משום שהוא נאלץ לבחור מתוך תחושה של חוסר-מוצא. הוא יוצא מן המעגל הדתי-נורמטיבי וגוזר על עצמו ועל זוגתו עונש חמור. אם נתבונן בתפקיד המספר ב"סוף דבר", נגלה צמצום ניכר של היסטים אירוניים: הוא נזהר מלהביע עמדה פרשנית ומתמזג, כביכול, עם גיבורו. המעברים מן הדיבור העקיף אל הדיבור הישיר באים כזה אחר זה בתכיפות גוברת והולכת עד שמיטשטשים הגבולות בין השניים. צמידות זו מבליטה לעיתים את הזיקה בין הגיבור ובין המספר: "אבל כלום למחילה הוא מצפה בשעה שקריינדיל טשאני כבושה בגיהנום" ([17], 89). לדעתו של מי יורשת קריינדיל גיהנום? האם לדעת מנשה חיים בלבד, או גם לדעת המספר, המוסר בעקיפין את הרהוריו?

ומייד בהמשך – דוגמה אחרת: "והיה דוחה עצמו למר שוגגת היא, ואם יש בה עון ונשא הוא את עונה, ומוטב שיעקר הוא משני העולמות ואל תבוא קריינדיל טשאני לידי בושה וכלימה" ([17], 89). המספר נוקט לשון "דוחה" ומביע בכך את עמדתו. לתיבה זאת מתלווה הקונטאציה "דוחה בקש", דהיינו נותן תירוץ קלוש, מוליך עצמו שולל. העוון הופך לודאות והכפרה למשאלה סובייקטיבית.

(ב) במעגל ההתבוננות של הקורא באי-התודעות, ועל-פי רמזיו של המספר עצמו, יש ל"העקוב" אופי לגנדארי. שתיקת מנשה חיים היא פתרון חילוני, אך התיקון הארצי אינו נעדר רמזים על-טבעיים. העמדת המצבה במקומה הנכון נושאת אופי מטונימיסמלי לריצוי עונשו של הגיבור בעולם הבא. לא ההלכה היא נציגה של התפיסה הטראנסצנדנטאלית, כי אם הדחף המוסרי האנטינומיסטי המורד במוסכמות הדת.

פתיחת הסיפור מצטרפת לכותרתו בשרטוטה של תבנית אופטימית. רק בפתיחה מוצעת פרשנות כוללת לסיפור:

[ירידה]

מעשה באדם אחד ושמך מנשה חיים מיושבי ק"ק בוצץ יע"ז שירד מנכסיו

[חטא]

והעניות העבירו על דעת קונו והטיל פגם בישראל [עונש]

והיה נזוף ורדוף ומטולטל

[עמידה בניסיון]

ולא קיפח חיי אחרים

[שחר]

וזכה לשם ולשארית כמבואר בפנים הספר באריכות ועליו ועל כיצא בו הכתוב אומר ואז ירצו עונם ופירש'י וכפרו על עונם ביטוריהם. ([17], 7)

החיתון, כי שידוך זה חוץ לדרך הטבע הוא. ובאמת, כשהגיעה קריינדיל טשאני לפרקה, ודאי היתה יכולה להתקשר בשידוכין במי שהגון וראוי לה לפי מעשיו, ורק מן השמים זכו לו בה. השגחת הבורא. מעשה והיה אביה, עליו השלום, בצוק העתים ולא היה לו כדי להשיא את בתו, לא נדה ולא שאר סבלונות ולא שאר צרכי כלה, פגע בו עשיר אחד שבקהלה ובקש שישא בתו לבנו, ולא אבה אביה לעשות כן, ויהיה הדבר תמוה ביותר ונשבת שלום בית ולא היה אפשר להוציא מפיו דבור וחצי דבור, למה זה ועל מה זה דחה את השידוך הנאות הלו. ובכדי שלא ידחוק עליו זה, הלך ושידך את בתו למי שהוא, היינו למנשה חיים הנ"ל, ונתקשרו בקישורי החתון כדת והעיר יזלוביץ נבוכה. ודאי דברים בגו אמרו. ואמנם בשעת פטירתו של אביה הזהיר על בני ביתו בסוד סודות שלא ישתדכו חלילה בבני משפחתו של אותו עשיר, שהוא מבני בניהם של האח והאחות. שפעם אחת נשבו בשביה של קדר אח ואחות, ואחר כמה שנים נשאו זה לזה, כי לא ידעו מה הם, והולידו בנים ובנות, וכאשר נודע הדבר לא היה אפשר עוד לעשות מאומה, והיו הכשרים מתרחקים מהם וקראו להם ממזרים, עד שיצאו רבני הקהלות בחרם הגדול ר"ל להחרים כל איש אשר יזיד לבו לכנותם ככה, ובמשך השנים אמנם נשתכר הדבר והרי הם ישראל כשרים, וכמה וכמה רבנים ופרנסים יצאו מהם, ואולם אבי קריינדיל מחמת היותו מן המהדרין שבמהדרין התרחק מהם. נפלאים מעשי הבורא! ([17], פרק רביעי)

הקטע הזה סוגר את הסיפור במסלול של סיבה ומסובב. חטא קדמון רובץ על קריינדיל, כמו אצל "תהילה" (עגנון בתו "במי שראוי והגון לה לפי מעשיו, ורק מן השמים זכו לו בה", משום גילוי עריות, וסופו שקריינדיל נכשלת בגילוי עריות ויולדת בן ממזר.

חוליה זו, החסרה בגלגוליו המאוחרים של "העקוב", מקנה לו כיוון אידיאלי חד-משמעי: אלוהים מתערב במהלך חייהם של בני-אדם, ואמת-המידה היא, כמו בסיפורי-עם רבים, "אבות אכלו בוסר ושיני בנים תקהינה" (ירמיה לא, 28). לא כך פני הדברים במהדורות הבאות של "העקוב". אלוהים הוא אל מסתתר. החטא אינו שריד העבר, כי אם תולדת ההווה. הדמויות שריות בעולם של מבוכה, והסיפור מעוגן בחוקיותו הריאליסטית.

4.4. הסיפור החסידי המשובץ בתוך "והיה העקוב למישור"

לא רק את סיפור-המעשה נטל עגנון ממקורות חסידיים. במהלכו של "העקוב" שובצו כמה וכמה סיפורים חסידיים שלמים. סיפור הבעש"ט וסיפור הגנב הם העתקה מילולית, כמעט מדויקת. עגנון צמצם בהם את כוחו היוצר וביכר להופיע כמסרן נאמן, שאך ניכש אי-אלה שיבוש-לשון שנשתרבו לתוך הטקסט המקורי. אך פטור בלא כלום אי-אפשר. אחת התוספות הבודדות, שהוסיף עגנון מדעתו, מופיעה בחתימת סיפור הבעש"ט:

הסיפור החסידי	"והיה העקוב למישור"
אז אמר הבעש"ט	אז אמר הבעש"ט
ראו	היום ראיכם

כמה גדולה כח הבטחון	כמה גדול כח הבטחון
אם בוטחים בו ית' באמת	אם בוטחים בו יתברך באמת
(עגנון [21], ט)	(עגנון [17], 14)

דומה, כי עגנון לא הבלילג כאן על "יצור" והוסיף והטעין את היסוד המהופך של "אין סומכים על הנס" (על פסחים סד, ע"ב): אך לרוב, אין חידושים בשיבוצו עגנון, לבד מן החידוש שבקומפוזיציה (קורצויל [135]), שהרי סיפורי החסידים לא נשתלו בקרקעם במקורם נועדו סיפורי החסידים לרומם את האדם מישורים של אמונה תמה, ואילו ב"העקוב" אינם אלא תחנות בדרך ירידתו של הגיבור.

4.5. פסבדו-מקורות

"העקוב" מסופר, כידוע, באמצעות שברי פסוקים ומובאות. השימוש בדברי מקרא, חז"ל, זוהר, סיפורי יראים, אגדות ודרושים מרחיב את תהודת הסיפור, תורם לעיצוב הדמויות ובונה את הריאליה. ריבוי הציטטות מעורר את אמון הקורא באסמכתות הרבות ומכשיר את הקרקע להולכתו שולל וליצירתם של מאמרים אפוקריפיים, שאינם נאמנים למקורות שבשמם הם מובאים.¹³ נדגים זאת:

'בוצינא דנהורא'	"והיה העקוב למישור"
אמר ר' ברוך ממזיבון	
וידי משה כבדים ופי' בזהר	
יקריין אינון וקדישין אינון.	
והיה נראה לעיני העומדים שמראה	
על ידיו. ואחר כך אמר	
אוואסירע אגייט וועלט דאס איז.	הקיצור עולם שכולו טוב
אין אלעכטיגע וועלט. אז מיא	עולם שכולו אורה
טיט זעך ניט אריין אין איר	כאשר לא יביטו לתוכו
אין אוואסירע פינצטירע וועלט	ועולם שכולו חושך
דאס איז אז מיא טיט זעך יוא	כאשר יביטו לתוכו
אריין אין איר	

אמר ר' ברוך ממזיבון, מה נמלצו אמרות קדוש (עגנון [17], 21)

דברי עגנון רחוקים מלהיות תרגום. בוכר ([4], 106) תרגם אחרת: "כמה טוב וקל הוא העולם אם אין

¹³ עגנון העיד בעקיפין על דרכו האפוקריפית בשיחה עם דוד כנעני: "אחד, ד"ר מנדלין(?) מביא דברי-תורה וכולם עד אחד גנובים מ'ימים נוראים'. הוא נטל מן המוכן, הגנב, ציטט שמות ספרים שהבאתי, אבל לא ידע כי אין כלל ונמצא ספר בשם 'קול דודי'. ב'ימים נוראים' לא הבאתי שום חידוש בשמי חוץ מ'קול דודי'. הוא הקול שאני שומע בשעת הארה או יצירה" (כנעני [13], 34-35).

הוא נתפס כאחת ממדרגות הגיהנום, ומשמעות הדברים מחריפה פי כמה;¹⁵ אך גם כאן וגם שם אין ירידה אלא לצורך עלייה. לא כך פני הדברים ב"העקוב". רק הירידה לבדה מופיעה, והשוני הוא מהותי.

לא רק הצירוף "יורדין לשאול" מצוי במקורות, כי אם גם "יורדין לגיהנום". אחד המאמרים התלמודיים הנוכחים דן בעניין זה:

דאמר רבי חנינא: הכל יורדין לגיהנום חוץ משלושה. "הכל" – סלקא דעתך? אלא אימא: כל היורדין לגיהנום עולים, חוץ משלושה, שיורדין ואין עולין. (בבא מציעא נח, ע"ב)

דברי רבי חנינא נתקלים בהתנגדות, וחכמים מתקנים את ניסוחו לחלוטין. הם טוענים כנגדו: "סלקא דעתך?" (עלה על דעתך?), שאתה אומר "הכל?"¹⁶ אך גם בכל חומרתם שונים דברי חנינא מדבריו של מנשה חיים. זה כולל את כל הנבואה בצלם בקאטגוריה של יורדי-שאול, בעוד שרבי חנינא מוציא מכלל היורדים שלושה סוגים שונים של בני-אדם. מאידך, מורה המלה "שאול" במקום "גיהנום" על ריכוך סמאנטי. כך אני מבין את דברי מנשה חיים: אין שכר אלא עונש. גורל אחד לכל ללא הבחנה, ואף-על-פי כן, האדם הוא בן-חורין. קיטוע דבריהם של חכמים משנה את משמעותם. הרמז לפדות ולהצלה נעלם, ובמקומו מודגשת חירותו של האדם, אף-על-פי שדינו נגזר מראש. זהו לקחו של "העקוב": מנשה חיים חש כי איבד את חלקו בעולם הבא, אולם הוא מכריע הכרעה מוסרית, שהיא פרי בחירתו. הגיבור הפאסיבי, המונע על-ידי שלשלת של מקרים, מגשים עתה את חירותו. במובן זה, הופך "העקוב" ל"מישור".

5. סיכום

עיקר כוחו וקסמו של "העקוב" טמון בכך, שעגנון השכיל לשלב בו מסורות עתיקות בלי להקריב את אישיותו היוצרת. העיקרון האמנותי-האידיאלי המרכזי של הסיפור הוא האנטיטטון, כלומר, "עצמות בין שני RES מנוגדים מבחינת התוכן" (לאוסברג [27], 389). ניתן לתאר את הסיפור כמערכת של אופוזיציות בלתי-נדלות כמעט:

בו יורד בקבר, ואותה עקיצה שיש בה, רמז לתחיית המתים" (מדרש תהילים מב).

¹⁵ באותו מקום בווהר כתוב: "מה דלא הכי בסטרא דשאול, דרגא דגיהנום" (ווהר, במדבר פנחס רכ, ע"ב).

¹⁶ כמה מדברי אותם החכמים בהמשך יש להם נגיעה לסיפורנו: "אמר רבה בר בר חנה אמר רבי יוחנן: נוח לו לאדם, שיבוא על ספק אשת איש, ואל ילבין פני חבריו ברכים [...] אומרים ל: דוד הבא על אשת-איש – מיתתו במה? ואני אומר להם: מיתתו בחנק, ויש לו חלק לע"ה, אבל המלכין את פני חבריו ברכים – אין לו חלק לע"ה" (בבא מציעא נח-נט). על-פי דרכו מתלבט מנשה חיים בשאלה דומה, והוא, כביכול, מכוון לדעת חכמים, ואינו מלכין את פני אשתו. במישור זה, שהוא סמוי ביותר, הומחק הניגוד שבין המעגל הדתי ובין המעגל החילוני.

מתבטלים בפניו, וכמה חשוק הוא העולם אם מתבטלים בפניו", ואפשר היה לתרגם גם כך: "עולם שכולו טוב, עולם שכולו אורה, אם אין שוקעים בתוכו; ועולם שכולו חושך אם שוקעים בתוכו". ב'בוצינא דנהורא' אין דנים בטבעו של העולם, כי אם בהתייחסות האדם אליו. מי ששוקע בעולם החומר מגלה עולם חשוק, ואילו מי שחי בקדושה ובטוהרה מגלה עולם התואם את מערכי נפשו. ב"העקוב" שונה הסיטואציה המיידית. דברי המספר נאמרים בהקשר של מצבם של מנשה חיים וקריינידיל המבקשים להסתיר את דלותם; אך לא זה העיקר. משמעות הדברים ב"העקוב" שונה בתכלית. כובד המשקל של ההתבוננות הועבר עתה אל מהותו של העולם. לדעת ר' ברוכ'ל זה, מי שחי באשליות רואה עולם התואם את משאלותיו, אולם המביט לתוך תוכו מגלה, כי זהו באמת עולם חשוק. את הביקורת הנוקבת ביותר משמיע המספר מתוך עמדה של התחפשות. והנה ווגמה אחרת: סוף הידיו של מנשה חיים באוזני הקברן נחתם על-ידי צירוף פאראדוקסאלי של שתי אמרות שונות. אחת מהן מיוחסת ל"חכמים", ואילו האחרת היא של ר' ישעיה הלוי הורביץ:

וכאשר ראה מנשה חיים כי נתבהל השומר מאוד הגביה את זרועו ואמר באמת אמרו חכמים העולם הזה כל מה שנברא בו יורדין לשאול. אבל חלילה להתרעם על מדותיו, כמו שכתב השל"ה הקדוש דעו בני שהמפתחות מסורים בידי אדם ויש בזה סוד כמוס כי ממש בידי האדם נתונים הם המפתחות החיצוניים והמפתחות הפנימיים. ([17], 94)

שני המאמרים הללו המצורפים יחדיו בנויים כדרך מאמרו הנודע של ר' עקיבא "הכל צפוי והרשות נתונה" (אבות ג, יט): אך הניסוח ב"העקוב" חריף פי כמה, שהרי לא נאמר בו "ובטוב העולם נדון", כבהמשך מאמרו של ר' עקיבא, כי אם ההפך.

מי הם החכמים שהזכיר מנשה חיים בראשית דבריו? סתם ולא פירש. כלשונו ממש לא מצאנו מאמר כזה במקורות, אך ישנן מובאות דומות. בבראשית רבה אנו קוראים כדלקמן:

העה"ז נברא בה"א, ומה ה"א זה סתום מכל צדדיו ופתוח מלמטה? רמז שכל המתים יורדים לשאול. והעוקץ שלו מלמעלה? רמז שעתידים לעלות. (בראשית רבה יב, ט)

ואילו בווהר כתוב:

וכי כל בני עלמא אזלי לשאול? אין. אבל סלקין מיד, דכתיב מוריד שאול ויעל. בר אינון חייבין, דלא הרהרו תשובה לעלמין, דנחתין ולא סלקין. ואפילו צדיקים גמורים נחתין תמן. אמאי נחתין. בגין נטלין כמה חייבין מתמן, וסלקין לון לעילא. (ווהר, במדבר פנחס רכ, ע"ב)

בבראשית רבה אין השאול אלא ציון לקבר,¹⁴ אך בווהר

¹⁴ כך עולה בבירור ממקבילה במדרש תהילים: "ומה ה"א פתוחה מלמטה וסתומה מלמעלה, כך העוה"ז כל מה שנברא

2. באכר, בנימין זאב. 'ערכי מדרש תנאים', תרגם רבינו **א"ז. תל-אביב, תרפ"ג.**
 3. בהט, יעקב. 'ש"י עגנון וח' הזו: עיוני מקרא'. יובל, **חיי** תשכ"ז.
 4. בובר, מרטין מרדכי. 'אור הגנוז: סיפורי חסידים'. **שוק** ירושלים ותל-אביב, תשכ"ז.
 5. ביאליק, חיים נחמן. 'דברים שבעל פה', ב. דביר, **תל-אביב** תרצ"ח.
 6. בן-גוריון (ברדיצ'בסקי), מיכה יוסף. 'עקוב ומישור' **'התקופה', ה (1920), 484-485.**
 - 6א. ———. 'ממקור ישראל'. דביר, תל-אביב, תשכ"ו.
 7. בן-יחזקאל, מרדכי. 'ספר המעשיות', ה. דביר, **תל-אביב** תשכ"ח².
 8. ברוך ממעזיבון. 'בוצינא דנהורא'. פיעטרקוב, תרמ"ט⁴.
 9. דיק, איזיק מאיר. 'דער יורד'. וארשה, 1855.
 10. הברמן, אברהם מאיר. 'על ספרו הראשון'. 'הארץ', ח **בא** תש"ח.
 11. יערי, אברהם. 'מסיפור עממי לסיפור אמנותי'. 'דבר', ט **באב תרצ"ח.**
 12. כגן, צפורה. 'מאגדה לנובלה: מטאמורפוזת ספרותית ביצירתו של מ. ברדיצ'בסקי'. 'הספרות', ג, מס' 2 **(נובמבר 1972), 242-254.**
 13. כנעני, דוד. 'ש"י עגנון בעל פה'. ספרית פועלים, **תל-אביב** תשל"ב.
 14. לחובר, פישל. 'והיה העקוב למישור'. בתוך 'ראשונים ואחרונים', א. דביר, תל-אביב, תרצ"ד, 173-178. **(המאמר הופיע קודם ב'הצפירה' (1912).)**
 15. לנדא, יחזקאל. 'נודע ביהודה', חלק אבן העזר. מהדורא **קמא. וארשה, 1880.**
 16. 'מעשות מהגדולים והצדיקים'. וארשה, 1898.
 17. עגנון, שמואל יוסף. 'והיה העקוב למישור'. 'הפועל הצעיר', ה (תרע"ב), גיל' 7-10. 12-16.
 - 17א. ———. 'והיה העקוב למישור'. ברלין, 1919.
 - 17ב. ———. 'והיה העקוב למישור'. בצירוף הערות, ביאורים ומראי מקומות מאת גינתון, נפתלי. שוקן, ירושלים ותל-אביב, תשל"ה.
 - 17ג. ———. 'פרנהיים'. בתוך 'עד הנה'. שוקן, ירושלים ותל-אביב, תשכ"ז, שכא-שלה.
 - 17ד. ———. 'תהילה'. בתוך 'עד הנה'. שוקן, ירושלים ותל-אביב, תשכ"ז, קעח-רו.
 - 17ה. ———. 'פרקים של ספר המדינה'. בתוך 'סמור ונראה'. שוקן, ירושלים ותל-אביב, תשל"א, 250-289.
 - 17ו. ———. 'תשובות לגאולה כהן'. בתוך 'מעצמי אל עצמי'. שוקן, ירושלים ותל-אביב, תשל"ו, 421-422.
 18. פורסטר, א.מ. 'אספקטים של הרומן', תרגם צור, ראובן. דגה, תל-אביב, [תש"ד].
 19. פיכמן, יעקב. 'בבית היוצר'. הקיבוץ המאוחד, תל-אביב, תשי"ט.
 20. קארו, יוסף. 'שולחן ערוך', חלק אבן העזר. מכון חתם סופר, ירושלים, תשכ"ז.
 21. 'קהל חסידים'. וארשה, [תש"ד].
 22. קורצווייל, ברוך. 'על נושא היציאה בשילובו עם נושא השיבה בסיפורי עגנון'. בתוך 'יובל ש"י', עורך קורצווייל, ברוך. רמת-גן, תשי"ח, 131-157.
 23. הרמב"ם. 'ספר נשים', מפורש עלידי רובינשטיין, שמואל תנחום. מוסד הרב קוק, ירושלים, תשי"ח.
 24. 'שמן הטוב'. פיעטרקוב, תרס"ה.
 - לגנדה ————— /
 - פאבולה שאולה ————— / /
 - סיפורי ניסים ————— / / /
 - סנטימנטאליות ————— / / / /
 - מספר בלתי-מהימן ————— / / / /
 - גיבור פאסיבי ————— / / / /
 - סגנון חסידי ————— / / / / /
 - סגנון ייחודי ————— / / / / /
 - גיבור אקטיבי ————— / / / / /
 - מספר מהימן ————— / / / /
 - אירוניה ————— / / /
 - התרחשות אנטי-ניסית ————— / /
 - פאבולה ייחודית ————— /
 - Sage ————— /
- בסיפור "העקוב" חוברת למגמת השבר גם מגמת התיקון, וכל אחת מהן משקפת את כיוון הסיפור במעגליה היא; אולם נוסף לכך בולטת בסיפור התפיסה האירונית, שהסיפורים החסידיים התנזרו ממנה. הסיטואציות הן טראגיות, אך הדמויות ממוקמות ברובד הנמוך של היצירה האירונית. הפער בין שתי הרמות הללו מורגש היטב, אך עם שובו של מנשה חיים לבוצץ נסתם כמעט העורק האירוני. מנשה חיים הופך להיות גיבור טראגי. דמותו מתרוממת מעל מערכת האירועים, והוא נעשה, אם אפשר לומר כך, לגנדה. דינאמיקה זו של מצבים ושל עמדות היא המקנה ל"העקוב" את אופיו הרבי-משמעי. היסוד הפאראדוקסאלי מייחד את סיפורו של עגנון מבין היצירות האחרות שנושאן דומה. אין "העקוב" סיפור חסידיים, ואין עגנון ממשיכם של הפילוסופיה וההומור החסידיים (ראה סעיף 1. לעיל). הסיגנון המופגן הוא אחד מאמצעי ההסוואה של היוצר המודרני, הבונה יצירה בעלת תוכן "פורץ גדר". היטיב לבטא תפיסה זו עגנון עצמו:
- עוד זאת ראיתי, אם מבקש הסופר לכתוב הליכות מנהיגי המדינה צריך שתהא לו דעה קבועה להיכן הוא נוטה. ואני לא הגעתי למידה זו, שכל מה שאני רואה, רואה אני את היפוכו. ([17], 251)
- ובמקום אחר ניסח זאת עגנון כך:
- אין קישור וחיבור בין איש הרוח ואיש המעשה. המעשה יש לו גמר והרוח אין לו גמר. איש המעשה רואה לפניו מעשה אחד, אבל איש הרוח רואה את המעשה האחד הזה ובאותו רגע גם את הפכו ואת הפך הפכו וחוזר חלילה. יותר שהרוח גדולה יותר יש לפניו גלגולי המעשה. ([17], 422)
- אחרית דברי עגנון מעידים על ראשיתו. המהפך שבכותרת הסיפור חוזר ומתגלה לכל אורכו, ואין לישר את ההדורים שב"העקוב" בכיוון חד-משמעי.
6. מראי מקום
 1. אטיאש, משה. 'רומנסירו ספרדי'. קרית ספר, ירושלים, תשכ"א².

- Chadeayne, Lee & Gottwald, Paul. F. Ungar Publishing, New York, 1970.
29. Propp, Vladimir. *Morphology of the Folktale*, tr. Scott, Laurence. Indiana University, University of Texas, Austin-London, 1970.
25. Eco, Umberto. *La estructura ausente; introducción a la semiótica*, tr. Cantarell, Francisco Serra, Lumen, Barcelona, 1972-1973.
26. Jolles, André. *Einfache formen*. Max Niemeyer verlag, Tübingen, ²1965.
27. Lausberg, Heinrich. *Handbuch der literarischen Rhetorik*, I. M. Hueber, München, 1960.
28. Lüthi, Max. *Once Upon a Time*, translated by

אוניברסיטת חיפה
החוג לספרות עברית